

חילוניות עברית וחגים קיבוציים

מוקי צור

מאמר זה הופיע לראשונה בספר *מועדים למחול* מאת שלומית עופר ותרצה ספיר בשנת 2013, בהוצאת המרכז לחקר כתבי תנועה ומחול במכללת סמינר הקיבוצים בהזמנת העורכות.

צריך לשמור על אופיו הניסיוני, הניתן לביקורת, ולכן יש להימנע מהפיכתו לנורמה שתחנוק את יסוד החירות הדמוקרטית והמעורבות הביקורתית, החיוניות כל כך להגשמת הסוציאליזם. הסכנה, טען בורוכוב, היא לא רק בהפיכת העתיד לטוטם שמקריבים לו את ההווה, אלא גם בהפיכת העבר לטאבו האסור בנגיעה. אין צורך בנעילת המקורות התרבותיים של העבר, בתנאי שההתייחסות אליהם תהיה ביקורתית ושהאחריות להובילם תוטל על כתפי הדור הצעיר.

בינתיים, הדור הצעיר היהודי, שהזדהה עם רעיונות המהפכה הבולשביקית, הלך והתרחק מהדת. צעירים שחשו את העימות בין המקורות להכרעות האינטלקטואליות של הדור ביקשו להתרחק ממה שנראה להם כהתאבדות רוחנית. הם שאפו לקבל על עצמם אחריות. מטלה זו עמדה במרכז התרבות החילונית הציונית.

החילוניות כתופעה היסטורית אינה תופעה אחידה. שורשיה מגוונים: הם מופיעים במתח שבתוך התרבויות הדתיות, במתח שבין מקדשים וארמונות של שליטים, במתח שבין נביאים ומלכים וביקורת על מקדשים של פולחן מלך. צביעותם של כמרים נוצרים הולידה תנועות רדיקליות שהאמינו כי פני הדת המאורגנת מסתירות אינטרסים הפוגעים בקודש האמיתי. מלחמות בין הכנסייה למלכות רק

קידמו את צמיחתו של מרד נגד סמכותם של מוסדות דתיים. מתחים, יריבויות ואפילו קרבות התקיימו בשם האידיאלים שטיפחה הדת.

חגיגת העומר של לאה ברנשטיין בקיבוץ רמת יוחנן בשנות ה-40. באדיבות מכן הווי ומועד ברמת יוחנן. Lea Bergstein's spring Omer Festival in Kibbutz Ramat Yohanan (c. 1940s). Courtesy of The Inter-Kibbutz Institute - Holidays Festivals - Ramat Yohanan.

המהפכה הצרפתית בסוף המאה ה-18 הצהירה על מאבק בין התבונה לאמונה. רובספייר הכריז על הקמת "דת התבונה", שתחליף את הדת המסורתית. היו שראו בה הגשמה של הנצרות הקדומה והיו שתלו בה את ראשיתו של עידן חדש. מוביליה ביקשו בשם התבונה וההיגיון להחליף את לוח השנה בלוח שבו בשנה יש רק עשרה חודשים, ובשבוע עשרה ימים. הם ביטלו את החגים בעלי הניחוח הדתי וביקשו לערער על פולחן התפילה בכנסייה.

לוח השנה של המהפכה החילונית אומנם לא שרד את התהפוכות הפוליטיות, אך מתוכו צמחה התרבות החילונית המערבית. אנטולי לונצירסקי, ממנהיגי המפלגה הבולשביקית ואחד היחידים בה שלא נרצחו על ידי סטאלין, קרא בימי המהפכות הראשונות שהתחוללו

בראשית המאה ה-20, בספר שכתב, לעצב את הסוציאליזם כדת בעלת פולחן חדש, שתשחרר את החברה מהעול של קבלת נורמות של אי-צדק ושמרנות חברתית. דת הסוציאליזם, דת הכפירה, תהיה לידו דת הצדק. הוא קרא להקים את "כנסיות הכפירה" וליצור אמנות פרולטרית, כחלק מדת המהפכה.

בראשית המאה ה-20, בספר שכתב, לעצב את הסוציאליזם כדת בעלת פולחן חדש, שתשחרר את החברה מהעול של קבלת נורמות של אי-צדק ושמרנות חברתית. דת הסוציאליזם, דת הכפירה, תהיה לידו דת הצדק. הוא קרא להקים את "כנסיות הכפירה" וליצור אמנות פרולטרית, כחלק מדת המהפכה.

בר בורוכוב המרקסיסט הציוני חלק על לונצירסקי. הוא חשב שרע למסד את הכפירה ולהופכה למוקד של פולחן. לדבריו, הרעיון הסוציאליסטי כרעיון פוליטי

יצרי התרבות החילונית – האמנים, העובדים, מנהיגי קהילות – חשו עד כמה יצירתם החדשה מכילה יסודות רבים לא שלמים. יוסף חיים ברנר הזהיר מפני הבוסר והפראזה שליוו את התרבות החדשה. הוא הדגיש עד כמה החילונית לא יכולה להיות שלמה, עד כמה היא חושפת סדקים ומגלה שברים ותבע ממנה להימנע מאפולוגטיות, מסתירות וממלאכותיות. ברנר היה ער לשיטות מהגעגועים למסורת בית אבא ולעקרונות המהפכנית. כרבו, חיים נחמן ביאליק, ראה גם הוא את האתגר שמעמיד המצב הזה והאמין כי הוא חושף את האמת ומחולל תיקון גדול יותר מהעריצות האפולוגטית של נוסחאות דתיות, התובעות הצדקה טוטאלית להשגחה האלוהית ברגעי קריסת הקיום היהודי. אלה הימים שבהם יש לגייס את הרצון והענווה, לדבריו, את יצר הבניין ואת כוח ההגנה העצמית. לא כדת הכפירה השמחה בשמים ריקים, אלא כיצירת "יש" מייש" המודע לכוחות ה"אין".

התרבות החילונית נוצרה בהרבה מאמץ ותבעה פריצות דרך מתמידות ומעייפות. רבים שחונכו במסגרת התרבות המסורתית נאחזו בשינוי שהציעה התרבות החילונית העברית וטיפחו אותו. בעברם, התרבות החילונית הייתה גשר שהוביל מן התרבות היהודית המסורתית אל האופק הרחב של תרבות אנושית. מעבר לגשר עמדו רבים שהיו דור ראשון ושני להתבוללות המשכילית, אנשים שאיבדו את הקשר החיוני עם העולם המסורתי ועם קהילתם. כשהתברר להם עד כמה נתלשו מבחינה תרבותית, עד כמה התבטלות עצמית ללא סיכוי הייתה בחזון ההתבוללות, הם ביקשו לא לאבד את הערכים שהאמינו בהם – ערכים של אנושיות, של יופי ושל תיקון עולם – ומצאו בתרבות החילונית העברית דרך לשוב מבלי להסתגר.

היו שהתיישבו מן המאמץ הכרוך בבריאת תרבות חדשה. חלקם בחרו לשוב למה שנראה בעיניהם בטוח וסמכותי ודבקו בדת. היו שביקשו ללכת עם החידוש עד הסוף ובחרו להתדפק על שערי החברה המהפכנית ששללה את עתיד היהדות. וחלק פשוט נטמעו בחברת סביבתם ובאורח חייה. אסונו של העם היהודי בתקופת השואה החריף באופן דרמטי את הדילמות התרבותית שבפניה הוא עמד. ברל כצנלסון חזה כי עם פירוק הפיגומים בבניין הלאומי שיוקם תתגלה מצוקתו התרבותית.

בעיקרה של התרבות החילונית העברית מצויה ההכרה שהיא תישאר אתגר. אף על פי שהיא הצליחה להפוך את העברית שהייתה "שפת אב", שפת לימוד ושפת ערכים, לשפת אם המסוגלת להתמודד עם שפת האב בביטוי של מה שעוד לא קפא ולא צונזר, אף על פי שהיא הצליחה להיות מעורבת בשינוי הנוף ובאחריות לו וביכולת אמנותית המבטאת קהילה חיה, אף על פי שהיא השפיעה על החשיבה הפוליטית – היא נותרה אתגר המאיים על ידי חלל ריק ודוגמטיות קשוחה.

לוח השנה וחגי ישראל

מסורת החגים הציונית הארץ-ישראלית נולדה בראשית המאה ה-20, במושבות ובעיר תל-אביב. החגים בקיבוץ המשיכו מסורת זו. לוח החגים בארץ-ישראל היה לוח השנה היהודי. לחג המסורתי נוספו דגשים ויצירה, ברוח היישוב החדש. התקיימו תהלוכות, מפגשי תרבות, ריקודי הורה אקסטטיים ונוצרו שירים חדשים. למורים בבתי הספר העבריים, שהכירו את הטקסטים התנ"כיים ואת השפה העברית והביאו לבתי הספר ערכי תרבות של מוזיקה, תיאטרון וספרות חדשה, היה תפקיד חשוב ביצירת מסורת זו, כחלק מיצירה של חינוך יהודי-ציוני חדש. בבתי הספר במושבות נתקלו המורים בלא מעט התנגדות, בגלל אופיים השמרני. בקיבוצים הייתה פתיחות, והמורים הביאו אליהם מסורת זו ופיתחו אותה כחלק מתרבות החג של הקהילה השיתופית. חלוצי העלייה השנייה חשו כי ניסיונות אלה ליצירת תרבות חדשה יכולים לסייע להם להתמודד עם הקרעים מהמסורת של ההלכה היהודית. אלה שבאו מן הדור שכבר היה ברור לו כי הלימוד המסורתי והנהגים המסורתיים אינם נחלת הכלל ביקשו אלטרנטיבה, ומי שהגיעו אחרי תהליך של התבוללות ביקשו נתיב לביטוי אישי עברי המקרב להיסטוריה ולמורשת. החיבור הנכסף עם הארץ, עם העברית ועם העבודה, ופיתוחם במסגרת של חברה עצמאית ושיתופית שמחוללת מפנה חשוב ופירוש מחדש למסורת, דיברו אל לבם.

פה ושם היו התקפות של חזונית שבירה, אך בסך הכול החגים של הקבוצות הראשונות נשאו אופי של געגועים הביתה ותחושה כי הדרך אליו נחסמה. הם חשו שאם הם רוצים להישאר נאמנים להחלטתם לעשות מפנה בחייהם, הם

התרבות העברית המתחדשת ביקשה לבנות מחדש זיקה לשפה העברית ולמקורותיה הקלסיים. היא חיבה את חקר ההיסטוריה והתרבות היהודית לדורותיה ופיתחה דרכי ביטוי חדשות ביצירה אמנותית יהודית בתחומי הספרות, התיאטרון, האמנות הפלסטית וחקר המוזיקה והפולקלור. רבים מאנשי ההשכלה שלפני הציונות ראו בתרבות העברית המתחדשת דרך ליציאת היהודים מהגטו ולמימוש ההבטחה של הנאורות לאשר להם כניסה אל העולם הגדול כאזרחים שווים זכויות. בין השאר, היו אלה הדורות הראשונים שנשים וגברים יכלו לבחור בעצמם את בני זוגם ולא בשידוך. זה היה שינוי דרמטי בתהליך הקמת המשפחה. במוקד עמדה הגדרה מחודשת של האהבה.

לא רק טיפוח של זהות אזרחית ליחידים עמד לנגד עיניה של התרבות החילונית. הציונות שבאה בעקבותיה ביקשה להקים קהילה חדשה יהודית בארץ-ישראל. היא לא הסתפקה בזכויות ליחיד, אלא חיפשה דרך לחברה, מצע לחידוש חברתי קולקטיבי. החיבור לערכי התרבות הכללית לא ביקש לנתץ את תרבות העבר ולנתק אותה מהמקורות והמסורת היהודית לדורותיה, אלא להציע לה חיבורים חדשים ופרשנות חדשה. היא תבעה מנושאייה אחריות מוסרית לצעדים שהיא מתחייבת בחידושיה. אחד הביטויים לכך היה שוב – לוח השנה. היא הקנתה אופי חדש ללוח השנה היהודי הישן, אך לא ביטלה אותו, כפי שמוצג בפרק הבא.

מובילי התרבות העברית החדשה הבינו כי הם פועלים בתוך מהלך היסטורי רחב יותר. לכן הם ביקשו ליצור תרבות רלוונטית ואוטנטית בעת ובעונה אחת, תרבות הפותחת את עצמה למחקר היסטורי של אוצרות היצירה היהודית, אך מבקשת להוסיף לכך ביטוי אמנותי וטקסי למען הקהילה החדשה ההולכת ונוצרת. במסגרת התרבות החילונית החלה פעילות ללימוד השפה העברית כשפת דיבור הפורצת את הספר, את שפת התנ"ך, התלמוד והתפילה והופכת לשפת תקשורת, לשפת המדע והאמנות. כך התחיל התהליך של הרחבת השפה, שבחלקו היה מתוכנן. השפה העברית, שנשמרה במשך דורות כשפת לימוד, כשפת פולחן וכשפת המיתוס היהודי המכונן, הפכה לשפה המשרתת תחומים שנחשבו עד אז כחלק בלתי נפרד משפת החול. תהליך זה טרם הסתיים.

בשנות התשעים של המאה ה-19 והעשור הראשון של המאה ה-20 כרתה התרבות החילונית העברית ברית עם הצורך לחולל שינוי חברתי רדיקלי בחברה העולמית. נוער יהודי רב הצטרף למהפכה נגד המדינה האוטוריטרית ורתם לשם כך את התרבות. מעורבות פוליטית ופרנסה מעבודת כפיים קיבלו ערך מוסף והיו לנייר לקמוס להזדהות עם האידיאלים המוסריים החיוניים ביותר. עבודת כפיים ואורח חיים של פועל הפכו למוקד של הזדהות והשראה ליצירה תרבותית ענפה.

האקטיביות הפוליטית גם היא הייתה חלק בלתי נפרד מהתרבות החילונית. היא ביקשה לעצב חיים פוליטיים ותרבותיים ליהודים באשר הם. תפיסת שוויון ערך האדם, שהיו לה שורשים עמוקים במסורת היהודית, השפיעה על ראייה פוליטית של החיים היהודיים. היא הביאה עמה שינוי דרמטי בהתייחסות לפוגרומים העונתיים שפקדו את היהודים במזרח אירופה ובמזרח התיכון. אם עד אז ראו היהודים באלומות נגדם אסון טבע, האופק החדש של אזרחות ושוויון זכויות שהובטחו ליהודים הדגיש כי בפוגרום התגלתה פגיעה של אדם באדם. לנוכח הרדיפות התעורר רגש של בושח ועלבון. אי התגובה לאסון המגיע מידי אדם הפכה לחטא מוסרי. התרבות החילונית הגיבה על כך בהזדהות עם תנועות של הנגה עצמית. ניבוי הגנה היו לדוגמה לשינוי אנושי ולמוקד של יצירה תרבותית.

המפגש של התרבות החילונית עם ארץ-ישראל הביא להדגשה של הנוף כאלמנט מכונן תרבות. התגלו הקשרים האינטימיים בין נוף הארץ לבין מחזור השנה היהודית. מפגש ראשוני זה עם נוף התנ"ך, המשנה והתלמוד הירושלמי הפך להתגלות של ממש. הוא היה מפתח לחידוש, למוקד של השראה לאמנים ולקהילות הצעירות שהחלו בפיתוח של התרבות החילונית בארץ-ישראל. בתוך כל אלו מצא גם הריקוד המסורתי את מקומו, ללא ההגבלות של ההפרדה המינית. הריקוד סימן את המאויים לשחרור הנשים. הרקדנית העברית חיפשה בריקוד ביטוי לתרבות ישראל המתחדשת, הד לחיי העבודה, ביטוי לאהבה ולשאיפה לחברותא.

צריכים להיות נכונים להתגעגע. על רקע זה נשפכו הרבה דמעות בחנים והיו יכוחים ומחלוקות לגבי אופיו.

חנים, שהיו יכולים להיות מוגדרים כחני טבע, כמו פסח, שבועות וסוכות אתגרו את חברי הקיבוץ מתחילת דרכו. האם ניתן לחזור אל המנהגים שהיו בתנ"ך, במשנה ובתלמוד הירושלמי? האם הטבע הארץ-ישראלי וחגיו יכולים לבטא ברית עם הארץ? מסורות שהתגבשו במושבות של העלייה הראשונה הועברו לקיבוצים, ואלה הנהיגו אותן אך התאימו אותן לצורכיהם. מקום ההתרחשות של החג לא היה בבית המשפחה או בבית הכנסת. השטח הפתוח קיבל משמעות. הכינוס היה של הקהל. היו בהתרחשות התייחסויות מפורשות לעובדה שאנשים אלה שבו לעבודה הגופנית. בחג היו תהלוכות, עמידה מול הנוף שהתייחסה לא רק לטבע אלא לשרידי הזיכרון ההיסטורי שהיו טבועים בו.

נאומים היו בתקופה ההיא בשפע. אך החלוצים לא הסתפקו בכך. היה צורך בביטוי אחר, טקסי, אמנותי שיגבש את היחד, שידבר אל הנפש של היחיד הקרוע בין מסורת למהפכה. הזמר ליווה את הניסיונות הללו מראשיתם. נכתבו שירים ולחנים חדשים שהתאימו לטקסים ולתהלוכות החג. הוקמו תזמורות קטנות ומקהלות שביטאו את היחד. לחג הועמר, לחג הביכורים ולחג האסיף יצרו ריקודים ובהם הודגש השוויון בין המינים והשתתפו בהם ילדים. נשים קיבלו תפקיד של כוהנות. הן רקדו ונתנו ביטוי להתחדשות.

בקיבוצים שחיו בהם יוצרים בתחומי המחול והמוזיקה, פותחו טקסים המשלבים מילים, לחנים ויצירה כוריאוגרפית. הטקסים הללו נשמרו כמסורת מקומית במשך שנים. הלחנים וצעדי הריקוד לא שוננו גם בחילופי הדורות. אפשר היה להוסיף אליהם אך לא לגרוע. בחגיגות קראו את אותם הטקסטים כל שנה. בקיבוצים שלא היו בהם יוצרים מבית לא הייתה מחויבות למסורת מדוקדקת. רעיון החג החדש אומנם שלט, אך המארגנים חשו כי מותר להם לחדש בפרטים ולהוסיף מנגינות וריקודים. כך חלו משנה לשנה שינויים בטקסי החגים, לפעמים דרמטיים.

למוזיקה היה תפקיד מרכזי בטקס הקיבוצי. המוזיקה הקלסית שנוגנה בו הגיעה בחלקה מלחנים שהושרו באירופה לטקסטים תנ"כיים. הטקסט העברי התנ"כי שתורגם לשפות המלחניים באירופה "תורגם" חזרה לעברית והוחזר והותאם לנעימה. המוזיקה סימנה את הגעגועים להתעלות הנפש ולחיים בחבורה.

חנים שהיו בעלי מוצא ומשמעות היסטורית קיבלו הדגשה מיוחדת. חג החנוכה שב למכבים ולמלחמת העצמאות שלהם. האור והמשחק, סיפורי הנבירה ועונת החורף הודגשו באווירת החג. בניגוד למסורת של ההסתגרות בבית המשפחה, התקיימו בחנוכה טיולים רבים ועצרות פומביות באוויר החופשי. בפורים העיקר לא היה סיפור הישועה בגולה, אלא הלילה של נשף התחפושות (וכך באה בו לידי ביטוי היכולת לעבור לילה אחד את העברות על האתיקה הקיבוצית המחמירה). אפשר היה להתחפש לבורגנים, להזדהות עם גיבורים "תוצרת חוץ" – עדלאידע.

בחנים שאינם כרוכים בסיפור היסטורי או בקשר לטבע, כראש השנה ויום הכיפורים, החלל הריק הורגש יותר מאשר בשאר החנים. היו ניסיונות לבטא את המרד נגד המסורת בימי החג על ידי הפרת צום ועבודה מטעמי מצפון ביום הכיפורים, אולם ברוב המקרים הימים הללו הטילו מבוכה ונשאלו שאלות. בקיבוצים רבים היה נהוג לקיים ברוח המסורת של הימים הנוראים חשבון נפש בצורת שיחת חברים מעמיקה על המתרחש בקבוצה. אספות שנתיות ושיחות קיבוץ על מצבה של החברה סיפקו משהו מרצון הוויזיו, ההיטהרות והשאפה לתיקון עצמי.

שיאו של הביטוי היצירתי של החג בקיבוץ היה סדר הפסח. הסדר התקיים בחדר האוכל. כשבנו בקיבוץ את חדר האוכל, גודלו נקבע על ידי תכנון סדר הפסח. לאירוע היו באים המוני יזידים, מבקרים, קרובי משפחה, אנשי אמנות ויצירה מן העיר. לחברת המהגרים הצעירה בארץ, סדרי פסח אלה היו כרטיס כניסה לחברה הנוצרת בארץ (לימים החליפו את האורחים מבחוץ בני הקיבוץ שעזבו ובאו לפסח להיות עם בני משפחתם). חדר האוכל הפך למקום התכנסות. הציירים הקיבוציים קישטו אותו במיוחד לאירוע.

הסדר הקיבוצי וההגדות לפסח שהוציאו קיבוצים, תנועות נוער, חיילים מגויסים לצבא הבריטי, ליוו את הסיפור של כל קיבוץ ושל כל חבורה. מאות רבות של הגדות הודפסו במשך השנים, כי כל שנה סדר הפסח היה מתעמת עם מצב החבורה, המשפחה המורחבת והאומה באותה שנה. תחושת חברי הקיבוץ הייתה כי הם מי שיצאו ממצרים בדור שלנו, ועל כן הם חייבים לתת ביטוי ראוי לקשר האישי שלהם עם יציאת מצרים הקדומה.

שבועות היה לחג חקלאי ממדרגה ראשונה. קיימו בו תהלוכות של ענפי החקלאות והביאו "ביכורים" שתמורתם נמסרה לקרן הקיימת לישראל כמוסד שצריך להביא גאולה לארץ על ידי רכישת אדמות. תהלוכת מביאי הביכורים הייתה הזדמנות לקיים תחרויות חקלאיות. בצד הכוריאוגרפיה המסוגננת של הבאת הביכורים העלו לבמה לא פעם גם את התינוקות שנולדו באותה שנה. שנים רבות אחרי גיבוש שבועות כחג חקלאי התחילו להתגבש נהגים לליל לימוד תורה ולעיון במקורות. פעילות זו, שהסיטה את החג ממשמעותו החקלאית אל חג מתן תורה, התפשטה בפינות שונות בתנועה הקיבוצית כ"תיקון ליל שבועות".

המסורות הקיבוציות עברו מקיבוץ לקיבוץ. אנשי האמנות היו באים להנחיל לחנים, לנצח על תזמורת בחג, לביים הצגות כחלק מהחג וכיצירה שכל הקיבוץ משתתף בה. התארגנות הקיבוצים כתנועות רק הגבירו את שיתוף הפעולה בין האמנים. השתתפו במאמץ גם אמנים מהעיר שחשו מחויבות להשתתף במפעל התרבותי המתפתח.

בצד החנים ובהשפעתם נוצרו בקיבוץ מסורות של תיאטרון קהילתי, נוסף על מקהלה ועל תזמורת מקומית. המסורת יובאה מניסיונות דומים שנעשו באירופה. הניסיון הקיבוצי בחנים נוצל כדי לרתום את הקיבוץ להצגות ענק ששופו בהם כל החברים והילדים. כך בוצעו בראשית שנות החמישים הצגות המוניות בקיבוצים שונים, למשל, "טייל אולנשפינגל" בקיבוץ משמר העמק, בבימויה של שולמית בת דורי. אלפים רבים הזדהו עם התרבות הנוצרת בקיבוץ והיו באים לצפות בה. בצד הצגות המוניות, התארגן פסטיבל המחולות בקיבוץ דליה. גם טקס הזיכרון לשואה בקיבוץ לוחמי הנטאות נשען על ניסיונות אלה.

הניסיון התרבותי בקיבוץ עבר משברים רבים. תקופות של שיתוק וחיפושי דרך, מעבר בין דורות, שינויים תרבותיים שחלו בארץ ובעולם. לתרבות הקיבוצית שראתה עצמה כהיסטורית, כנענית לזמן על איומיו ועל אתגריו, כבלתי מתיימרת לדבר בשם הנצח, הזעזועים היו מכשול. רבים קראו לה לשוב אל רחם המסורת היהודית שהתיימרה לייצג את החורג מההיסטוריה. חורבן יהדות אירופה וקיבוץ הגלויות ארצה החריפו את הצורך באינטגרציה מחודשת. הרבה יסודות שאובים מן המסורת, ובהם טקסטים וקטעי פולחן הוכנסו מחדש לחג הקיבוצי, וסיפור ההתפתחות של החג הארץ-ישראלי שהקיבוץ היה לו למעבדה טרם הסתיים.

מוקי צור, נולד בירושלים בשנת 1938. הגיע לקיבוץ עם גרעין של תנועת נוער ב-1956 ומאז חי בו. כתב וערך הרבה ספרים במיוחד על הקיבוץ בחיי היומיום שלו וביצירתו התרבותית. היה מזכיר בקיבוצו ומזכיר התנועה הקיבוצית המאוחדת. עוסק בחינוך ומחקר.